

شرح گلشن راز

● لک. مانی - رشت

با نگاهی به مقاله

شرح گلشن راز، دکتر بهمن سیدنظری، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، بخش اول - شماره های ۳ و ۴ سال ۲۷ (شماره پیاپی ۱۱۱-۱۱۲)، پاییز و زمستان ۱۳۶۸، صص ۲۵۸-۲۷۹.
بخش دوم - شماره های ۱ و ۲، سال ۲۸ (شماره پیاپی ۱۱۳-۱۱۴)، بهار و تابستان ۱۳۶۹، صص ۲۵۰-۲۷۶.
□ □ □

«گلشن راز» منظومه‌ای است بسیار مهم در زمینه تصوف و عرفان اسلامی، از «شیخ محمود شبستری»، که از همان آغاز تألیف، کاملاً مورد توجه بوده و در طول قرنهای بعد، شرحهای متعددی بر آن نوشته‌اند. «شیخ آقابزرگ طهرانی» در کتاب شریف «الذریعه» درباره «گلشن راز» چنین نوشته‌اند:

«منظوم فارسی للشیخ العارف سعدالدین محمود الشبستری صاحب «مرآت المحققین» الذي صرح كشف الظنون بأنه من كتب الشيعه و ذكر له اربعة شروح، و هو جواب سبعة عشر سؤال منظوم أرسلها من خراسان السيد أمير حسين الهروي خليفة بهاءالدين ذكريا الملتانی خليفة شهاب الدين السهروردي».

اما این که دلیل فرستادن این سؤالات توسط «امیر حسینی هروی» چه بوده، نظریات گوناگونی ذکر شده. آقای «محمدرضا برزگر خالقی» در مقدمه تصحیح جدید «گلشن راز» خود، تمام این نظریات را نقل کرده‌اند:

«برخی علت این کار را تمایل داشتن امیر حسینی به افشای اسرار عرفانی از زبان دیگری تشخیص داده و بعضی هم تجدید طرح سؤالات را برای فتح باب آشنایی ذکر کرده‌اند، نه آزمایش مشایخ تبریز و نه حاجت واقعی به جواب آنها؛ زیرا هروی خود با این مباحث آشنا بوده و بارها آنها را در آثار عرفانی خویش مطرح کرده است.»
مرحوم «شیخ آقابزرگ طهرانی» درباره شرح گلشن راز نوشته‌اند:

«و علیه شرح آخر تبلغ احدى عشر شرحاً، احصاها میرزا حسن شفیق‌زاده الشبستری فی کتابه الكبير الذي ألقه فی ترجمة الشبستری.»
پس فضل تقدم تحقیق درباره شرح گلشن راز از آن «میرزا حسن شفیق‌زاده» است که روانشاد «شیخ آقابزرگ طهرانی» در جاهای مربوطه، در اثر گران قدر خویش بارها از آن سود جسته است. اما شخص دیگری که درباره شرح گلشن راز تحقیق نموده، آقای «احمد گلچین معانی»

می‌باشند، که در مقاله‌ای بسیار محققانه و مفصل در این باره داد سخن داده‌اند^۱ اما اخیراً در دو شماره مجله «دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران» نیز مقاله‌ای مفصل درباره شروع گلشن راز انتشار یافته که به قلم آقای دکتر «بهمن سیدنظری» تنظیم و تدوین شده است. درباره این مقاله، اینجانب صحبت‌هایی دارد که در زیر می‌آورد و از استادان، صاحب‌نظران و محققان، امید راهنمایی و عنایت دارد:

۱- مرقوم فرموده‌اند که: «... [گلشن راز] جنبه تعلیمی دارد و از نوع آثاری است چون حدیقه سنائی و مصباح‌الارواح شمس‌الدین محمد بردسیر. با این همه ارزش ادبی آن نیز در جای خود محفوظ است تا جایی که برخی از ابیات آن با بهترین اشعار فارسی پهلو به پهلو می‌زند و از قریحه توانای گوینده آن حکایت دارد.^۲ سؤال می‌شود که آیا اصولاً ارزش ادبی گلشن راز - با توجه به کاملاً تعلیمی بودنش آن اندازه است که با بهترین اشعار فارسی (یعنی شعر شاعران بلندمرتبه‌ای چون فردوسی، حافظ، سعدی، نظامی و دیگران) برابری کند یا خیر؟»

۲- مرقوم فرموده‌اند: «... [گلشن راز] از همان روزگار نیاز به شرح و تفسیر پیدا کرده و در طی روزگار بعد شروع بسیاری بر آن نوشته شده است. غرض از تحریر این مقاله معرفی همین شروع است. چنانکه خوانندگان ملاحظه خواهند کرد، برخی از این شروع از میان رفته و جز نامی از آنها چیزی در دست نیست، برخی به صورت نسخ خطی است و برخی زیور طبع یافته، نگارنده تا آنجا که توانسته نام و نشانی نسخه‌های موجود شرحها را به دست داده است تا کسانی را که درباره این کتاب اندک لفظ بسیار معنی پژوهش خواهند کرد، مفید افتد و از این طریق گامی اگرچه خرد در معرفی آثار عرفانی برداشته شود.»^۳

سؤال می‌شود که آیا واقعاً مؤلف محترم مقاله، نام و نشان نسخه‌های موجود گلشن راز را خود یافته و برای علاقه‌مندان و پژوهش‌گران به ارفغان آورده یا این که از فهرستی دیگر، بی‌هیچ مراجعه به منابع و مآخذ دیگر، عیناً نقل کرده‌اند. در زیر، ابتدا این مدعا اثبات می‌شود که مقاله آقای دکتر «سیدنظری» رونویسی محترمانه از روی مقاله آقای «گلچین معانی» می‌باشد:

۱- شرح گلشن راز فرزند شیخ محمود. کاملاً از مقاله «گلچین معانی» (ص ۵۴) با اندکی جابجایی.

۲- شرح گلشن راز - امین‌الدین تبریزی. ایضاً از ص ۵۴ مقاله «گلچین معانی».

۳- شرح گلشن راز - شیخ روح بخشان بدخشانی. ایضاً از ص ۵۴ و ۵۵ مقاله «گلچین معانی» بی‌تغییر کلمه‌ای.

۴- شرح وسیط - سید محمد مدنی نیشابوری. از ص ۵۵ مقاله «گلچین».

۵- غنچه باز - از شخصی به نام «عین‌الدین». مطالب ص ۵۵ و ۵۶ «گلچین» با اندکی پس و پیش.

۶- شرح گلشن راز - شاه نعمه‌الله ولی. با اندکی پس و پیش از ص ۵۶ «گلچین».

۷- شرح گلشن راز - ضیاء‌الدین علی ترکه خجندی سباهانی. عیناً از ص ۵۶ و ۵۷ و ۵۸ «گلچین».

۸- شرح «احمد بن موسی». عیناً از ص ۵۸ و ۵۹ «گلچین». با این تفاوت که «گلچین معانی» در معرفی نسخه مجلس این شرح نوشته‌اند: «ناقص الاول». اما دکتر «سیدنظری» مرقوم داشته‌اند: «ناقص الآخر».

۹- شرح گلشن راز - شارح نامعلوم. همان مطالب از مقاله «گلچین» آورده شده، جز این که آقای «سیدنظری» زحمت کشیده به ارجاع گلچین از

«الذریعه» (ج ۴ ص ۱۵۸) مراجعه نموده و آن را به صورت نقل قول مستقیم درآورده است. اما آقای «سیدنظری» زحمت مراجعه به فهرست مجلس را به خود نداده‌اند و از این روی بی‌نبرده‌اند که آقای «گلچین» جلد ۱۴ فهرست نسخه‌های مجلس را، اشتباهاً به جای جلد ۱۳ معرفی نموده.

۱۰- شرح بعضی از ابیات گلشن راز - مولانا عبدالرحیم خلوتی.

کوتاه شده همان مطالب آقای «گلچین» ص ۶۰.

۱۱- نسائم گلشن - نظام‌الدین محمود حسینی شیرازی (الذاعی الی الله).

عیناً همان مطالب «گلچین» ص ۶۲ - ۶۰.

۱۲- شرح گلشن راز - سید یحیی خلوتی شیروانی.

عیناً از مقاله «گلچین» ص ۶۲ نقل شده.

۱۳- شرح گلشن راز (حدیقه‌المعارف) - شجاع‌الدین کُربالی.

عیناً نقل شده از مقاله «گلچین» ص ۶۲ - ۶۴. در ذکر منابع به «روضات الجنان»، حافظ حسین کربلایی، «دانشمندان آذربایجان»

محمدعلی تربیت، «الذریعه»، شیخ آقابزرگ طهرانی و فهرست نسخه‌های «گلچین»، ارجاع داده شده. البته بی‌کم و کاست، تمام ارجاعات از «گلچین» نقل شده.

۱۴- گلزار دمساز - شهاب‌الدین قویمی

از روی ص ۶۵ مقاله «گلچین». تنها مطلبی که اضافه شده این است که نام شارح در «الذریعه»، «قریمی» آمده، اما ذکر نموده‌اند کدام صورت درست است.

۱۵- مفاتیح الاعجاز فی شرح گلشن راز - اسیری لاهیجی.

مفاتیح الاعجاز مهم‌ترین و جامع‌ترین شرح گلشن راز می‌باشد. نوشته و تألیف «محمدبن یحیی بن علی گیلانی لاهیجی نوربخشی».

«در باره سال ولادت او، متقدمین ساکت مانده‌اند و بعضی از متأخران تولد او را حدود سال ۸۴۰ هجری دانسته‌اند. وی در عنقوان شباب، پس از اکتساب علوم صورتیه در سال ۸۴۹ هجری به صحبت سید محمد نوربخش رسیده و پس از توبه کردن و گرفتن تلقین ذکر خفی و مرعی داشتن شرایط خدمت و عزلت و خلوت و صحبت، از اعیان و اصلاص کامل و مراشدان مکمل شده است. وی پس از اقامت در شیراز، در آنجا خانقاهی عالی موسوم به خانقاه نوریه ساخته و در آن خلوتخانه‌ها ترتیب داده و همه ساله باتفاق جمعی که دست ارادت و انابت به او داده بودند، به اربعینات قیام و اقدام می‌کرده است. و سلاطین زمان او املاک زیادی به آن خانقاه وقف کرده و تولیت آن را به شیخ و اولادش تفویض نموده‌اند. لاهیجی در سال ۹۱۲ در شیراز وفات یافته و مزارش در همان خانقاه می‌باشد»^۴

مطلب جدید ذیل این کتاب این که دیوان اشعار «اسیری لاهیجی» (و چاپ دکتر برات زنجانی از آن) و مثنوی «اسرارالشهدود» او معرفی شده و چند سطر درباره نقل اشعار دیگران در «مفاتیح الاعجاز» آورده‌اند. يك مطلب مهم، که آقای «گلچین» بدان توجه کرده و آقای دکتر «سید نظری» ظاهراً ذکر نموده‌اند، این است که شرح لاهیجی، پس از او مورد دستبرد

بسیار دیگران قرار گرفته و از آن اقتباسات و انتحالات فراوانی شده است. این مطلب در مقاله «گلچین» (ص ۶۵) آمده است.^۵

۱۶- شرح بدون آغاز و انجام، که ضمیمه مجموعه شماره ۲۴۱۵ کتابخانه مجلس است. عیناً از روی مقاله «گلچین» (ص ۶۷ و ۶۸) نقل شده.

۱۷- شرحی بی‌آغاز - از شارحی نامعلوم - نسخه‌ای متعلق به آقای «عبدالحسین بیات» که آقای «گلچین» معرفی نموده (ص ۶۸ و ۶۹) و عیناً در مقاله «سید نظری» نقل شده

۱۸- شرح شیخ بابا نخبوانی (م ۹۰۲ هـ) که آقای «گلچین» معرفی نموده (ص ۶۹ - ۷۲) و توسط آقای «سید نظری» خلاصه شده.

۱۹- شرح بعضی از ابیات گلشن راز - جلال‌الدین دوانی عیناً از مقاله «گلچین» (ص ۷۳ و ۷۴) نقل شده. ذکر دو توضیح لازم است:

الف - نام صحیح دارنده صحیح‌تر و کامل‌تر این شرح آقای «یزدان بخش قهرمان» می‌باشند، و نه «قهرمان یزدان بخش» آن گونه که آقای «گلچین» و بالطبع «سید نظری» نقل نموده‌اند.

ب - بر اساس دو نسخه خطی دیگر (غیر از نسخه آقای «یزدان بخش قهرمان») جایی از این شرح انجام گرفته، که آقای «سید نظری» از ذکر آن خودداری نموده، هرچند آقای گلچین بدان اشارتی نموده است.

۲۰- شرح گلشن راز - قاضی میرحسین میبیدی یزدی (م ۹۰۹ هـ) که بی‌کم و کاست از روی مقاله «گلچین» (ص ۷۴ و ۷۵) نقل شده است.

نسخه‌ای از شرح گلشن راز این شارح به نام «جام گیتی نما» در مجموعه شماره ۲۷۷۳ کتابخانه مجلس وجود دارد (در شماره ۶ مجموعه ص ۱۰۳ - ۱۱۲)^۶ آقای «گلچین» از آن ذکری نکرده، چون اصولاً این

نسخه پس از نشر مقاله ایشان فهرست شده. آقای «سید نظری» هم، پس از بیست سال که از تاریخ فهرست شدن نسخه می‌گذرد، آن را نادیده گرفته و ندیده‌اند. آقای «منزوی» در فهرست مشترک از آن نامی نبرده‌اند، اما از دو «جام گیتی نما» خبر داده که در موضوعاتی متفاوت با تصوف نوشته شده است.

۲۱- شقائق الحقائق - شیخ احمدالهی - قرن نهم از روی مقاله «گلچین» (ص ۷۵) نقل شده که او نیز، از الذریعه (ج ۱۳ ص ۲۶۸) نقل کرده

۲۲- شرح گلشن راز - شاه مظفرالدین علی بن محمد شیرازی رومی - اواخر قرن نهم همانست که «گلچین» (ص ۷۵ و ۷۶) آورد، جز این که «گلچین» نوشته:

«این شرح مقدمه‌ای دارد شامل بیست و هشت «حقیقت» مشروح و مفصل»

این جمله در مقاله «سید نظری» چنین شده: «این شرح دارای مقدمه‌ایست حاوی بیست و هشت «حقیقت» مفصل و مبسوط»!!

۲۳- شرح گلشن راز - الهی اردبیلی «الهی اردبیلی» از دانشمندان و شاعران نسبتاً مهم دوره اول صفویه است که متأسفانه زندگی و آثارش در پرده ابهام مانده است. آن گونه که از تذکره‌ها بر می‌آید، حداقل سه نفر با این نام شهره بوده‌اند:

الف - عبدالحق الهی اردبیلی (شارح گلشن و سراینده اشعار و دیوانی که فعلاً نشانی از آن نیست)

ب - کمال الدین حسین ابن خواجه عبدالحق الهی، فرزند شارح گلشن شرح حال و آثار این پدر و پسر در اکثر کتب تراجم و تذکره‌ها با همدیگر خلط شده است.
ج - الهی اردبیلی - شاعری از قرن سیزدهم که به زبان ترکی آذربایجانی شاعری سروده است.
آثار الهی اردبیلی از یک لحاظ بسیار اهمیت دارد و آن همانست که در برخی از کتب ذکر آن شده، از جمله شیخ آقا بزرگ طهرانی ذیل ترجمه مهج الدعوات، که از آثار او محسوب است، چنین آورده:
«آنسه اول من صنف الفقه الفارسی فی عصر الصفویه»^۱

در دانشمند بودن او همین بس، که مؤلف «ریاض العلماء و حیاض الفضلاء» ابتدا از او چنین یاد می‌کند: «فدکان امامیا متصلاً فی التشیح ولذلک قدیرمی الی الغلو و الارتفاع»^۲
با این حال درباره او منصفانه می‌نویسد: «فاضل عالم متبحر کامل شاعر جامع ماهر فی العلوم العقلیه و النقلیه و التعلیمیه کما ینظر من اجازاته و افاداته و تعلیقاته»^۳
آقای سید نظری در ذیل شرح گلشن راز «الهی اردبیلی» مطالبی را آورده‌اند، که درباره آنها چنین می‌توان نوشت:

۱- قسمت اعظم مطالب آقای سید نظری از مقاله گلچین معانی نقل شده، بدون استقصاء و تحقیق و جستجو درباره این دانشمند و شاعر، هم چون بسیاری از موارد متعدد دیگر، که نشان داده شد و پس از این نیز نموده خواهد شد.
۲- منابع و مأخذی که آقای سید نظری از قلم انداخته‌اند:

- نخستین ناقل معارف جعفری به فارسی - نجیب مایل هروی، مشکوة، شماره هشتم، تابستان ۱۳۶۴ ص ۱۴۴ - ۱۲۱
- اعیان الشیعه، امام السید محسن الامین، دارالتعارف للمطبوعات، بیروت، ۱۴۰۳، ص ۵۳ - ۵۱
- ذیل الهی
- تاریخ اردبیل و دانشمندان، فخرالدین موسوی اردبیلی نجفی، نجف اشرف، ۱۳۴۷ ش، ص ۱۹۸ - ۱۹۰
- معجم المؤلفین، عمر رضا کحاله، الجزء الرابع، داراحیاء التراث العربی، بیروت، بی تا، ص ۱۴
- تاریخ ادبیات ایران، دکتر صفا، جلد ۵، بخش ۳، فردوسی، ۱۳۷۰، ص ۱۴۷۲
- دایرة المعارف تشیح، جلد دوم (اخبار - ابهام)، ص ۳۲۵ - ۳۲۶

هم چنین در:

- طبقات اعلام الشیعه (احیاء الدائر من القرن العاشر)، آقا بزرگ طهرانی، تحقیق و مقدمه علینقی منزوی، دانشگاه تهران، ص ۶۰
- در تاریخ نظم و نثر در ایران، سعید نفیسی و الذریعه آقا بزرگ طهرانی و معجم مؤلفی الشیعه نیز صفحات بی شماری درباره آثار الهی و خود وی آمده است.
- ضمناً نسخه دیگری که به شماره ۲۶۳۰ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود، از شرح گلشن در دست است.

۲۴- شرح گلشن - از مولانا بدلیسی عیناً از مقاله «گلچین» (ص ۸۵ و ۸۶) گرفته شده.
۲۵- شرح جلال الدین محمود از صفحات ۸۶ و ۸۷ مقاله گلچین.
۲۶- شرح گلشن راز - نسخه شماره ۳۳۳۴ کتابخانه مجلس از قرن دهم و شرحی است مفلوط المتن از شارحی ناشناخته و بی سواد. عیناً از مقاله گلچین (ص ۸۷-۸۹) تلخیص شده، فقط یک توضیح و قسمتی از نمونه متن را که در مقاله «گلچین» آورده شده، آقای «سید نظری» حذف کرده‌اند.
۲۷- ایجاز مفاتیح الاعجاز - خواجه معین محمود بن محمود دهدار (متخلص به فانی) از روی ص ۹۰-۸۹ مقاله «گلچین».

۲۸- شرح گلشن راز - از «قاضی نورالله شوشتری» از روی ص ۹۰ مقاله «گلچین».
۲۹- شرح گلشن راز - از «مولی عبدالرزاق قیاض لاهیجی قمی» (م ۱۰۵۱ هـ.ق) همان مطالب ص ۹۰ مقاله آقای «گلچین».
۳۰- شرح گلشن راز - نسخه مورخ ۱۰۵۲ ق، آستان قدس به شماره ۸۴۴، از شارحی نامعلوم همان مطالب ص ۹۱ و ۹۲ مقاله «گلچین» بی کم و کاست.
۳۱- شرح گلشن - نسخه‌ای مورخ ۱۰۸۷ همان مطالب ص ۹۲ و ۹۳ مقاله «گلچین».
۳۲- رساله مشواق - از «ملا محسن فیض کاشانی» همان مطالب ص ۹۳ مقاله «گلچین» خلاصه شده است. ضمناً از یک چاپ این رساله که از آن آقای «حامد ربانی» است، نام برده نشده.

۳۳- شرحی از یک شارح ناشناخته، دارای دو نسخه

الف - نسخه شماره ۲۲۹۴، کتابخانه مجلس، مورخ قرن یازدهم
ب - نسخه‌ای از آن آقای «عبدالحسین بیات»، مورخ ۱۲۹۸ ق از روی صفحات ۹۴، ۹۵ و ۹۶ مقاله «گلچین».

۳۴- شرح گلشن راز - مورخ ۱۱۰۸ هـ.ق این شرح در مقاله گلچین ضمیمه مجموعه شماره ۲۳۸۳ کتابخانه مجلس معرفی شده که آقای «سید نظری» هم، ذیل همین شماره آن را آورده‌اند و با کاستن سطور نمونه شرح عیناً ذکر کرده است. در حالی که باید به آقای «سید نظری» عرض کرد که در کتابخانه مجلس، در ضمیمه مجموعه شماره ۲۳۸۳، اصولاً شرح گلشن راز وجود ندارد و شماره درست آن ۸۸۴۱ می‌باشد.

۳۵- شرح گلشن راز - در پایان یک مجموعه چاپ سنگی در سال ۱۳۰۳ در طهران. از روی صفحات ۹۷، ۹۸ و ۹۹ مقاله «گلچین»، در حالی که توضیح مفید پایانی آقای «گلچین معانی» نیز آورده نشده.

۳۶- شرح گلشن راز - از شخصی به نام «محمدباقر بن محمدحسین»، از روی صفحات ۹۰۰-۱۰۰ مقاله «گلچین».

۳۷- مجموعه الفوائد = شرح گلشن = شرح فن خلاصه شده از روی ص ۱۰۰ - و ص ۱۰۱ مقاله «گلچین» و هیچ گونه مطلب جدیدی در آن موجود نیست. در حالی که مانند مقاله «گلچین» اشتباهاً جلد ۱۴ را به جای جلد ۱۰ فهرست نسخه‌های مجلس معرفی نموده‌اند.

۳۸- شرح گلشن راز (= رساله محمودیه) - از میرزا عبدالکریم ریاض الدین - زنجانی (= عارف علیشاه). خلاصه شده‌ای است از روی ص ۱۰۳ - ۱۰۴ مقاله «گلچین» و البته مثل بقیه موارد، معرفی آقای «گلچین» بسیار مفیدتر و کامل‌تر است.
۳۹- غنچه باز - از «سیدحسین بن سید محمدرضا» (۱۳۰۷ ق) که ظاهراً اصل شرح از «عین الدین» نامی بوده است. عیناً از روی ص ۱۰۶ تا ۱۱۳ مقاله «گلچین» تلخیص و برداشت شده.

۴۰- شرح گلشن راز - منسوب به «ابوالفضل عنقای طالقانی» (م ۱۳۳۳ ش) عیناً از ص ۱۱۳ تا ۱۱۶ مقاله آقای «گلچین» معرفی شده.

۴۱- شرح گلشن راز - از «محمد ابراهیم بن محمدعلی سبزواری» این کتاب ظاهراً یک بار در سال ۱۳۳۰ هـ.ق در تهران چاپ سنگی خورده است و اطلاعات و نمونه شرح، که آقای «گلچین معانی» از آن استخراج نموده، توسط آقای «سید نظری» نقل شده است.

۴۲- شرح گلشن راز - موسوم به خیرالرسائل - از «سید محمد لواسانی طهرانی معروف به عصار» همان مطالب ص ۱۱۶ مقاله «گلچین».

۴۳- حاشیه بر گلشن راز - از «میرزا محسن عماد اردبیلی» (متخلص به حالی).

آن چه آقای «سید نظری» آورده، خلاصه‌ای است ناقص، از آن چه «گلچین معانی» در ص ۱۱۷ مقاله‌اش آورده است.

شروح و ترجمه‌های گلشن راز به زبان‌های دیگر

(شماره‌ها از نگارنده این سطور می‌باشد).

۱- شرح ترکی گلشن راز موسوم به «جام دلنواز» دقیقاً همان مطالبی آورده شده که «گلچین» از «الذریعه» نقل کرده است. (ص ۱۱۷).

۲- ترجمه گلشن راز به آلمانی توسط «دکتر کوک». آن چه «گلچین» از فهرست «مشار» و «از سعدی تا جامی» («براون»، ترجمه «علی اصغر حکمت») نقل قول آورده، توسط آقای دکتر «سید نظری» بی کم و کاست نقل شده، با این توجه که آقای «سید نظری» «دکتر کوک» را «دکتر لوکوک» ذکر کرده است. (ص ۱۱۸ مقاله «گلچین»).

۳- ترجمه گلشن راز به آلمانی توسط «هامر بورگشتال».

آن چه گلچین از فهرست «مشار» و «از سعدی تا جامی» («براون»، ترجمه «علی اصغر حکمت») و «دانشمندان آذربایجان» تألیف «تربیت» نقل کرده، در این بخش آورده شده. (ص ۱۱۸ مقاله «گلچین»).

۴- ترجمه انگلیسی گلشن راز - با مقدمه و حواشی از «وین فیلد».

همان مطالبی است که «گلچین» از «فهرست مشار» نقل کرده. «گلچین» به «از سعدی تا جامی» ارجاع داده که آقای «سید نظری» عیناً رونویسی کرده است (ص ۱۱۸ «گلچین»).

۵- ترجمه گلشن راز به اردو - از «مولوی احمد سواتی».

همان مطالب را آورده، ولی این بار، برخلاف بقیه موارد، و مانند یکی - دو جای دیگر - نوشته‌اند به نقل از گلچین. در حالی که آقای «سید نظری» نیک می‌دانند

که کل مقاله ایشان رونویسی از روی مقاله کتاب شناس پژوهش گر آقای «گلچین معانی» است! ۶- ترجمه منظوم گلشن راز به ترکی منظوم - از شاعری متخلص به «شیرازی» عیناً از ص ۱۱۹ مقاله آقای «گلچین».

نظیره های گلشن راز (شماره ها از نگارنده است):
۱- گلشن رموزی - از «محمد رموزی نسلجی کاشی». عیناً از مقاله «گلچین» ص ۱۲۰ و این بار با ذکر منبع.
۲- ازهار گلشن - از «میرزا ابراهیم ادهم». عیناً از مقاله «گلچین» ص ۱۲۰- ۱۲۱ بی ذکر منبع.
۳- دره التاج - عیناً از مقاله آقای «گلچین» ص ۱۲۱- ۱۲۲ بی ذکر منبع.

در اینجا مقابله مقاله «شروح گلشن راز» از آقای دکتر «بهمن سیدنظری» با مقاله «گلشن راز و شروح مختلف آن» از آقای «احمد گلچین معانی» به پایان می رسد. امیدوارم خوانندگان و اهل تحقیق، خود، قضاوت نمایند که آیا حدود پنجاه صفحه مقاله آقای «سیدنظری» واقعا تحقیق و تدقیق حضرت ایشان است، یا از مقاله آقای «گلچین» به بغما برده شده و رونویسی شده است. و آن دو صفحه و اندی که در ابتدای مقاله آقای «سیدنظری» درباره «گلشن راز» آمده حرف هایی است بسیار کلی، که مفصل تر و مبسوط تر آن را، در اکثر کتب معتبر آورده اند. آقای «سیدنظری» به خود زحمت این را نداده اند که به فهرست نسخه های خطی، که پس از سال ۱۳۴۵ (یعنی بعد از انتشار مقاله مبسوط آقای «گلچین» و یا نسخه هایی که از دید آقای «گلچین» بدور مانده) منتشر شده، نگاهی بیندازند. این بنده آن چه در فهرست «نسخه های خطی فارسی» آقای «احمد رموزی» آمده شده، استخراج کرده که در زیر می آورد. لازم به توضیح است در اکثر موارد، در فهرست «منزوی» چند نسخه پیش تر از شروح گلشن راز، نسبت به مقاله آقای «گلچین» و بالطبع مقاله آقای «سیدنظری» معرفی شده و بعضی از شروح فهرست «منزوی» اصولاً تازه یاب است:

۱- شرح بیته از گلشن راز، از دوانی (منزوی، ج ۱)، ص ۱۲۲-۱۲۲۲.

گزارش: تفکر رفتن از باطل سوی حق
بجزئه اندر ندیدن کسل مطلق

نسخه ها: قاهره (دارالکتب ۳۷ مجامع فارسی طلعت)، دانشگاه (۱۰۲۱/۸) تهران (ادبیات ۲۵۴/۱۰ حکمت)، دانشگاه (۱۱۴۷/۱۱) نسخ و تعلیق کهن، تهران (ادبیات ۱۱۹/۶ حکمت)، الهیات (۱۸۹/۴) نجف (امیرالمؤمنین ۱۷۵۴/۲)، ملک (۶۱۹۲/۱۹)، دانشگاه (۱۲۵۷/۱۰)، رضوی (۶۶۵ ادبیات ۶۵۲۸)، رضوی (۹۵۲/۱) ادبیات (۵۹۴۱)، الهیات (۷۴۹/۶) مجلس (۱۲۰۷/۴)، مجلس (۴۱۲۳/۴)، تهران (قهرمان ۱۰) یزدان بخش)، سپهسالار (۲۹۱۹/۵).

۲- شرح بیته از گلشن راز، از دوانی (منزوی، ج ۲، ص ۱۲۲۳).

گزارش: به اصل خویش یکره باز بنگر - که مادر

بدر شد باز مادر.

(بیت به همین صورت مغلوذ در فهرست منزوی آمده است).

۳- شرح بیته از گلشن راز - از «نصیرای همدانی» (فهرست منزوی، ج ۱)، ص ۱۲۲۳)

شرح بیت: تفکر رفتن از باطل سوی حق - بجزئه اندر بدیدن کل مطلق

قاهره (دارالکتب ۴۲ تصوف فارسی طلعت)

۴- حاشیه بر گلشن راز (فهرست منزوی، ج ۱)، ص ۱۱۲۲)

از «عمادالقرایی اردبیلی، میرزا محسن حالی» نسخه ای از آن به خامه و حواشی او به سال ۱۳۳۳ خ چاپ گراوری شده و آن گزیده ای است از مفاتیح الاعجاز لاهیجی

۵- حدیقه المعارف، از «شجاع الدین کربالی» (فهرست منزوی، ج ۲)، ص ۱۱۲۳ - ۱۱۲۴) تهران (گلستان، سلطنتی ۲۷۲۴)، ملک (۴۸۲)

۶- خیرالزاد، از «شاه داعی، نظام الدین محمود شیرازی»، (فهرست منزوی، ص ۱۱۴۲ - ۱۱۴۳) مجلس (۴۷۴۹/۱۷)، مجلس (۶۳۱/۲۰)

۷- خیرالرسائل، از «عصار لوانسانی تهرانی»، (فهرست منزوی، ص ۱۱۴۲)

نسخه ای است متعلق به «محمود جم»، ساکن تهران

۸- شقائق الحقائق، از «شیخ احمد الهی»، (فهرست منزوی، ج ۲)، ص ۱۲۶۱) اسلامبول (سرای نوب قیو ۳۲۷۵).

۹- غنچه باز، منسوب به «سید حسین فرزند سید محمد رضا» (فهرست منزوی، ج ۴)، ص ۱۰۱۰)

مشهد (رضوی ۹۰۷)، مجلس (۴۱۸۳)

۱۰- گلزار دمساز، از «سید شهاب الدین ابوالعباس احمد فرزند ابوالمواهب عطاءالله قریمی/ قریمی (؟)»، (فهرست منزوی، ج ۴)، ص ۱۳۳۸)

استانبول (ایاصوفیه)

۱۱- محمودیه (شرح گلشن راز) (فهرست منزوی، ج ۴)، ص ۱۳۶۷) دانشگاه (۳۲۹)

۱۲- مشواق (شرح گلشن راز) (فهرست منزوی، ج ۴)، ص ۱۳۸۸ - ۱۳۸۷)

از «ملا محسن فیض کاشانی» از این رساله چند چاپ مختلف شده است از جمله:

رساله مشواق (به ضمیمه رساله نای - تألیف مولانا جامی)، به کوشش آقای «حامد ربانی» انتشارات کتابخانه علمیه حامدی، ۱۳۵۵ که قبلاً از آن ذکری شد.

نسخه ها:

تهران (مدرس رضوی ۶ مج)، الهیات (۷۴۹/۱۰)، حقوق (۱۰۹/۲ ج)، رضوی (۵۹۶۸)، تهران (اصغر مهدوی ۳۶۴/۱۹)، الهیات (۲۶۳/۲)

دانشگاه (۸۴۹/۴)، تهران (اصغر مهدوی ۳۱۷/۲)، مجلس (۳۲۶۲/۶)، سپهسالار (۶۵۴۶/۳)

۱۳- شرح گلشن راز - از «احمد فرزند موسی» (منزوی، ج ۱)، ص ۱۲۴۸) دانشگاه (۲۴۶۱/۲) فیلم، ملک (۲۲۵۷) نبشته ج ۲، مجلس (۲۴۲۰/۱) ولی الدین جارالله

۱۴- شرح گلشن راز - از «مولانا ادیس فرزند حسام الدین بدلیسی» (منزوی، ص ۱۲۴۸) نسخه ای است در اسلامبول

۱۵- شرح گلشن راز - از «محمد باقر فرزند محمد حسین» (فهرست منزوی، ج ۱)، ص ۱۱۲۴ - ۱۱۲۴۹)

نسخه ای متعلق به آقای «سلطان علی سلطانی بهبهانی» در تهران.

۱۶- شرح گلشن راز - از «کمال الدین حسین فرزند شرف الدین عبدالحق [الهی] اردبیلی» (فهرست منزوی، ج ۱)، ص ۱۲۴۹)

در باره این شرح و مؤلفش اندکی بیش توضیحاتی داده شد. نسخه های آن عبارتند از تهران (زرگنده، متعلق به آقای «همايون فرخ»)

شیراز (خانقاه احمدیه ۳۳)

تهران (متعلق به «حاج محمد رضا رضانی»، دارنده «کلاه خاور»)

ظاهراً این همان نسخه ای است که پس از فوت دارنده آن به «کتابخانه مرحوم آیت الله مرعشی نجفی قم انتقال یافته است».

دانشگاه (۲۶۳۰/۱)

لازم به توضیح است که شرح «الهی اردبیلی» از جمله شروح بسیار مهم «گلشن راز» پس از شرح لاهیجی می باشد.

۱۷- شرح گلشن راز - از «صاین الدین علی ترکه»، (فهرست منزوی، ج ۲)، ص ۱۲۴۹)

تهران (ملک الشعراء)، دانشگاه (۳۳۱۸)

۱۸- شرح گلشن راز - از «حافظ محمد فرزند صفر شیروانی»، (فهرست منزوی، ج ۱)، ص ۱۲۵۰)

قاهره (دارالکتب ۸۸ زکیه فارسی)

۱۹- شرح گلشن راز - از «محمد فرزند علی گیلانی»، (فهرست منزوی، ج ۱)، ص ۱۲۵۰) موزه بریتانیا (Or ۹۸۴۶)

۲۰- شرح گلشن راز - از «نعمت الله فرزند محمود نخجوانی معروف به شیخ بابانخجوانی، در گذشته ۹۰۲

دانشگاه (۴۰۷۷)، تهران (نسخه ای متعلق به سلطان علی سلطانی بهبهانی - شیخ الاسلامی)، حمیدیه (بی نام و نشان، که در دانشمندان آذربایجان، ص ۳۲۷)

۲۱- شرح گلشن راز - از «نورالله بخاری» (منزوی، ج ۱)، ص ۱۲۵۱) مدینه (عارف حکمة ۲۶)

آقای «منزوی» نوشته اند که: «این گزارش در کشف الظنون و ذریعه و «گلشن راز و شرح آن» یاد نشده است»

آقای «سید نظری» هم بالطبع از آن یادی نکرده اند.

۲۲- شرح گلشن راز - از مؤلفی مجهول (منزوی، ج ۱)، ص ۱۲۵۱) «سعید نفیسی آن را متعلق به قرن نهم دانسته است»

مجلس (۲۱۱۱)، تهران (دکتر مفتاح ۲۳۵)

۲۳- ایجاز مفاتیح الاعجاز = شرح مفاتیح الاعجاز - گزیده «محمد دهدار» دانشگاه (۱/۲۹۵۸)

۲۴- حاشیه بر شرح گلشن راز (فهرست منزوی، ج ۱) (ص ۱۱۲۲) متن از شبستری، گزارش از حسین فرزند عبدالحق الهی اردبیلی، حاشیه ناشناخته دانشگاه (۲/۲۴۳۰)

۲۵- نسائم گلشن - از «نظام الدین محمود حسینی شیرازی» (الداعی الی الله). در گذشته ۸۶۷ یا ۸۶۹ (فهرست منزوی، ج ۴، ص ۱۴۵۶) اسلامبول، دانشگاه (۳۲۸۶)، ملک (۸۴۰)، سپهسالار (۳۲۳)

۲۶- مفاتیح الاعجاز - از «اسیری لاهیجی» (فهرست منزوی، ج ۴، ص ۱۴۰۱-۱۴۰۳) دارای نسخ متعدد و فراوان:

قاهره (دارالکتب ۷ م تصوف فارسی)، مجلس (۱۱۱۷)، مجلس (فهرست نشده: نوشته ۹۰۱ از کتابهای آقای «جعفر سلطان القزایی» بوده است)، سپهسالار (۷۱۶۹)

یزد (جامع کبیر ۱۱-۲۶۵)، تهران (ادبیات ۱۰ جواد)، قاهره (دارالکتب ۱۴ تصوف فارسی)، تهران (موزه ۹۲۰۷)، نجف (امیرالمؤمنین ۲۸۳)، بنگاله (آسیایی ۱۴۸ منظومات ۱۲۸۱)، دانشگاه (۳۲۲۵) تهران مهدی بیانی، رضوی (۱۰۵۱) حکمت، مجلس (۵۲۳۸)، سپهسالار (۷۱۷۱)، مجلس (۵۵۱۵)، دانشگاه (۵۱۹۸)، ری (عبدالمعظم ۱۷۹)، تهران (ملی ۴۷۰)، موزه بریتانیا (۹۴۵۷)، نجف (امیرالمؤمنین ۱۴۶۹)، تهران (اصغر مهدوی ۱۸۶)، تهران (ملی ۲۲۷)، تهران (اصغر مهدوی ۱۸۲)، دانشگاه (۳۵۳۱)، تهران (ملی ۱۲۲)، سنا (۷۵۸۶)، رضوی (۱۰۱۷ حکمت)، رضوی (۱۰۱۶ حکمت)، مجلس (۴۵۹۷)، نجف (امیرالمؤمنین ۱۵۱۶)، سپهسالار (۳۲۵)، مجلس (۶۷۳)، دانشگاه (۱۳۷۹)، نجف (امیرالمؤمنین ۱۴۸۵)، نجف (امیرالمؤمنین ۱۴۶۶)، مجلس (۳۰۶۴/۴)، مجلس (۲۱۱۹)، سپهسالار (۳۲۶)، قاهره (دارالکتب ۱- تصوف فارسی)، رضوی (۱۱۰۱۸ حکمت).

۲۷- شرح گلشن راز- شبستری (منزوی، ج ۲) (۱) ص ۱۲۵۲-۱۲۵۳.

گزارش های ناشناخته و پراکنده: مجلس (۳/ ۲۴۱۵)، سنا (۱/ ۳۶۶)، رضوی (۸۴۴)، دانشگاه (۲/ ۱۶۰۸)، پاکستان (انجمن ترقی اردو ۳ ق ف ۳۱۹)، مجلس (۲۲۸۳)، مجلس (۱۰/ ۲۲۸۳)، عبدالحسین بیات، سپهسالار (۱/ ۷۱۷۰)، تبریز (ملی ۳۲۲۵)، مجلس (۲۴۱۵)، بادلیان (۲) ۲۵۰/ ۳ دورساله است فیلم آندو در دانشگاه ش ۸۸۱ هست، فیلمها ۱: ۵۴۶).

بادلیان (۳) ۴/ ۲۶۹۲ دو گزارش است، دومی کوچکتر. فیلم آندو در دانشگاه ش ۱۱۳۵ و ۲۹۳۳ هست [فیلمها ۱: ۷۴۳ و ۵۶۶].

ولی الدین جاره افندی (به نقل از الذریعه ۱۳: ۲۶۹)

آقای «منزوی» پس از ذکر این نسخه از «الذریعه

احتمال داده اند که «شاید همان گزارش احمد فرزند موسی باشد که در سال ۸۴۴ نگارش یافته». قاهره (دارالکتب ۱۵۹۴)

*

آن چه در طی ۲۷ شماره اخیر نقل شد از جلد ۲ (۱) و ۴ «فهرست نسخه های خطی فارسی» آقای «احمد منزوی» بود^{۱۲}. اما پس از انتشار فهرست ایشان، یعنی در حدود بیست سال اخیر، فهرست های دیگری نیز انتشار یافته که در آن ها نیز مشروح دیگر یا نسخه های دیگری از مشروح نامبرده شده، معرفی شده است. نگارنده این سطور متأسفانه، به همه این فهرست ها دسترسی ندارد، اما چند فهرستی را که دید، توانست نام و نشان نسخه هایی از مشروح گلشن راز را بیابد که در زیر نوشته می شود:

۱- شرح بیبی از گلشن راز - از «جلال الدین محمدین اسمعدوانی» (فهرست کتابخانه آیت الله مرعشی قم^{۱۳}، ج ۱ - ص ۱۲۰ و ج ۱۹ - ص ۲۱۶ و ۲۲۱). شرح: تفکر رفتن از باطل سوی حق بجزء اندر بدیدن کلّ مطلق

که قبلاً نسخه هایی از آن نامبرده شد و آن چنانکه در معرفی آورده شده: «بنابدرخواست یکی از وزرای وقت دوانی شرح این بیت از گلشن راز شبستری را نوشته است»

الف - در مجموعه شماره ۱۰۱ - شماره ۵ (فهرست مرعشی ج ۱، ص ۱۲۰)

ب - در مجموعه شماره ۷۴۱۰ - شماره ۱۴ (فهرست مرعشی ج ۱۱، ص ۲۱۶ و ۲۲۱).

۲- شرح گلشن راز- از شارحی نامعلوم (فهرست مرعشی ج ۴، ص ۱۷۸-۱۷۹) به شماره ۱۴۰۲ - در معرفی آن آورده شده:

«شرحی است متوسط بر مثنوی «گلشن راز» شیخ محمود شبستری (۷۳۰). در این شرح بیبی از اصل آورده و شرح می شود و در پایان شرح هر بیت، نظمی در یک یا چند شعر می آید، و در حقیقت شرحی است به نثر و نظم»

البته برای تکمیل فهرست مشروح گلشن راز باید تمام فهرست نسخه های خطی چاپ شده پس از فهرست مشترک آقای «منزوی» مورد جستجو قرار گیرد، اما نگارنده این سطور متأسفانه به این فهرستها دسترسی ندارد. اما امید آن است که محققان و کتاب شناسان ارجمندی چون آقای «گلچین» معانی در تميم و تکمیل مقاله مسبوطی که حدود بیست و پنج سال پیش در دفتر چهارم کتابداری چاپ شد، بکشند. و درود باد بر همه اهل فضل و تحقیق.

توضیحات:

۱- الذریعه الی تصانیف الشیعه، العلامة الشیخ آقابزرگ الطهرانی، الجزء الثامن عشر، دارالاضواء، بیروت، بی تا، ص ۲۲۶.

۲- مفاتیح الاعجاز فی شرح گلشن راز، لاهیجی، با تصحیح و تعلیق محمدرضا برزگر خالقی، جلد اول، دانشگاه تربیت مدرس، تیرماه ۱۳۶۶، ص شانزده.

۳- الذریعه الی تصانیف الشیعه، الجزء الثامن عشر، ص ۲۲۷.

۴- گلشن راز و مشروح مختلف آن، احمد گلچین معانی، صص ۵۳ - ۱۲۴ در: نسخه های خطی، دفتر چهارم، زیر نظر محمد تقی دانش پزوه و ایرج افشار، نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۴.

هم چنین آقای «احمد منزوی» از مقاله یا رساله شخصی به نام «اسماعیل پاشا» در ذیل «گلشن راز» نام برده و نوشته اند:

«آقای احمد گلچین معانی گلشن راز و مشروح مختلف آن را نشان داده است. اسماعیل پاشا آنرا نادرست شناسانده است.»

فهرست نسخه های خطی فارسی، احمد منزوی، جلد چهارم، مؤسسه فرهنگی منطقه ای، ۱۳۵۱، ص ۳۰۷۳.

۵- مشروح گلشن راز، بهمن سید نظری، مجله دانشکده ادبیات تهران، شماره ۴۰۳، سال ۲۷، ص ۲۵۸.

۶- مقاله بالا، ص ۲۶۰ - ۲۶۱.

۷- رساله آقای «محمدرضا برزگر خالقی»، صفحات چهل و پنج و چهل و هفت مقدمه.

۸- تا جایی که این بنده اطلاع دارد، در سالیان اخیر تصحیح جامع و جدیدی از «شرح گلشن راز» لاهیجی توسط آقای «محمدرضا برزگر خالقی» انجام گرفته است. این تصحیح، که صورت گسترش یافته و کامل شده رساله فوق لیسانس ایشان در دانشگاه تربیت مدرس می باشد، به همت ایشان و خانم «عفت کرباسی» توسط «انتشارات زوار» زیر چاپ می باشد. این تصحیح، بر اساس سه نسخه: شماره ۳۵۱ کتابخانه گوهرشاد، نسخه به شماره دفتر ۲۲۴۸۱ کتابخانه مجلس؛ و نسخه به شماره دفتر ۷۹۱۶۰ کتابخانه مجلس انجام گرفته و علاوه بر مقدمه ای مفصل درباره شبستری، لاهیجی، هروی و آثار ایشان، شامل فهرست نسخه بدل ها، تعلیقات و توضیحات مفیدی می باشد که البته از هر لحاظ بر جاب استاد «کیوان سمیعی» (۱۳۳۷)، کتابخانه محمودی رجحان دارد.

۹- فهرست کتابخانه مجلس، عبدالحسین حائری، جلد ۹، بخش اول، ۱۳۴۶

۱۰- الذریعه الی تصانیف الشیعه، ج ۴، ص ۱۴۱.

۱۱ و ۱۲- ریاض العلماء و حیاض القضاء من اعلام القرن الثانی عشر، میرزا عبدالله افندی الاصبهانی، تحقیق السیّداحمدالحسینی و باهتمام السیّد محمود المرعشی، الجزء الثانی، ج کتابخانه آیت الله مرعشی، ۱۴۰۱ ق، ص ۹۸.

۱۳- با مشخصات زیر:

فهرست نسخه های خطی فارسی، جلد دوم (۱)، احمد منزوی، مؤسسه فرهنگی منطقه ای، تهران، ۱۳۴۹

فهرست نسخه های خطی فارسی، جلد چهارم، احمد منزوی، مؤسسه فرهنگی منطقه ای، تهران، ۱۳۵۱

۱۴- با این مشخصات:

فهرست نسخه های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیه الله العظمی نجفی مرعشی، سید احمد حسینی، زیر نظر سید محمود مرعشی،

جلداول، ج ۲، بی تا/ جلد چهارم، ج ۲، بی تا/ ج ۱۹، ج ۱، ۱۳۶۹.